

УДК 94(477.46) "18/19":614.84

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-025

Пожежі у повсякденні Уманщини XIX – початку XX ст.: спроба систематизації причин

Н.Л. Тацієнко

Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини,
tatsiyenko1990@ukr.net

Ключові слова:

повсякденна історія, пожежі,
підпал, Уманський повіт,
Уманщина, Київська губернія.

В статті розглядаються пожежі як елемент повсякденного життя Уманщини XIX – початку XX століття. Здійснено спробу систематизації основних причин виникнення займань. Вказані чинники, що впливали на поширення вогню та збитки завдані населенню краю. Встановлено, що кількість сільських пожеж перевищувала міські, однак втрати останніх, майже вдвічі перевищували збитки, завдані в сільській місцевості. З'ясовано, що значну частку причин виникнення пожеж в повітах становили підпали, тоді як у містах – з необережності та несправності димових труб та печей. Частина підпалів носила побутовий характер як реакція на сварки між самими селянами, а іноді і членами сімей, та демонстративний як спосіб соціального протесту.

Fires on Uman region territory in the 19th- at the beginning of the 20th century: an attempt to the systematize the causes

N. Tatsiienko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Key words:

daily history, fire, arson,
Uman district, Uman region,
Kyiv province.

The article deals with fires as an element of everyday life of Uman region people in 19th - early 20th century. It presents the attempt to systematize the main causes of such burnings. Among them there are such causes as follows: the lack of state support, namely for the creation of fire brigades in rural areas, and the low level of technical equipment and material provision of teams existing in cities. Another one is that flammable materials were widely used for construction, as among 406 289 buildings of the Kyiv province, 94% were covered with straw and reeds and only 0.6% were roofed with metal. The specifics of agricultural work, roofs mostly made of straw, wooden or clay chimneys, sometimes remote water supply, close distance between houses, barns, stockyards, and haycocks in rural homesteads created a threat of fire rapid spread in case of its occurrence. Such situations were most vulnerable for the rural population because of peasant life peculiarities, the structure of rural livelihood etc. Although the city started professional fire protection in the early 19th century, the village remained defenceless because of the lack of tools and skills to fight against fire.

It is noted that the mentioned factors influenced the spread of fire which resulted in losses for population of the region. It was established that the number of rural fires exceeded urban ones, but the losses in cities almost twice exceeded the losses incurred in the countryside. It was determined that the number of fires and their magnitude depended on seasons. In addition, the strength of the fire was established to be different in different seasons. It was found that the most often reason of fires in the counties was arsons, while in cities fires were usually caused by the negligence and malfunction of chimneys and stoves. Some burnings were of a domestic character and the result of aggravation of relations between the peasants themselves, and sometimes members of families. Others were a way to reveal social protest.

Серед численних проблем, що привертають сьогодні увагу науковців, усе помітніше місце починає посідати антропологічно орієнтована соціальна історія. Її предметом є життя звичайної людини в найменших подробицях: в яких умовах вона жила, з ким спілкувалася, про що думала, як працювала, що впливало на її життя тощо. Пожежі, як елемент повсякденного життя, були одним з найбільших народних лих тогочасного суспільства. Адже вони призводили до непоправних людських та матеріальних втрат, зумовлювалися низьким рівнем державного регулювання питання пожежної безпеки, переважанням у будівництві легкозаймистих матеріалів, специфікою сільськогосподарських робіт тощо. Найбеззахиснішим перед пожежею було сільське населення, що визначалось особливістю селянського побуту, структурою сільського обійстя тощо. У порівнянні з містами, де ще на початку XIX ст. розпочала діяльність професійна пожежна охорона, села через відсутність засобів, навиків боротьби з вогнем залишалися беззахисними. Дахи, що найчастіше робились з соломи, дерев'яні або глиняні димоходи, іноді віддалене водопостачання, близьке розташування на сільських садибах хати і хліва, обори, копиць сіна та соломи створювали загрозу швидкого поширення пожежі в разі її появи.

Питання причин виникнення пожеж уже потрапляли у поле зору дослідників. Серед сучасних українських досліджень увагу привертають праці С. П. Тараненка [1], який працює над проблемою пожежної безпеки Південної України в XIX ст. та А. Г. Томіленка [2], що досліджує стан пожежної ситуації на Черкащині та Правобережжі загалом. Однак, на прикладі Уманського повіту проблема не розглядалася, що певною мірою підсилює її актуальність.

Одним із джерел для вивчення пожеж як побутового чи протестного явища в Київській губернії є офіційні довідкові видання Київського губернського статистичного комітету – «Памятные книжки Киевской губернии...» та «Адрес-календари...», у яких публікувалася інформація про кількість пожеж, їх причини та наслідки. Вони також містять інформацію про заходи протипожежної безпеки, що певною мірою підтверджує поширеність такого явища [3]. В Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, зокрема у фонді 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» зберігається чимало документів про випадки надзвичайних ситуацій, у яких на прикладі конкретного повіту можна прослідкувати загальні тенденції та виділити особливості причин появи пожеж. Тому метою даної

наукової розвідки є з'ясування причин займань, спроба порівняння особливостей пожежної ситуації як у містах так і селах, визначення чинників, що впливали на поширення та масштабність вогняної стихії.

У 1881-90 рр. на долю міст Київської губернії припадало 1 315 пожеж із збитками в 3 244 938 руб. і повітів – 13 789, з втратами у 15 893 354 руб. Збитки від однієї міської пожежі в середньому складали 2 467 руб., а в повітах 1 152, тобто майже вдвічі менше. Середнім показником на одне місто було 11 пожеж на рік, які приносили збитків на 27 035 руб., в той час як на один повіт припадало 115 займань з втратами у 132 444 руб. [4, с. 112].

Щодо визначення причин виникнення пожеж, то упродовж 1870-1890 років з 25 116 пожеж губернії – 1005 сталося від ударів блискавки, 3 626 – від неправильного влаштування димових труб і печей, 4 441 – з необережності, 4 233 – з навмисних дій і 11 811 – з невідомих причин [4, с. 107, 112]. Показник займань саме з невідомих причин є найбільшим, що пояснювали відсутністю кваліфікованих фахівців. А поспіх зі складанням акту про пожежу, та й зрештою, небажання дізнатися правду зводили поліцейське розслідування до банальної реєстрації.

В містах Київської губернії найбільша кількість пожеж у 1881-1890 роках сталася внаслідок несправності коминів, димових труб та печей (20,1%), як результат необережності (19,2%), від навмисних дій – 15,5%. В той час як у повітах найбільша кількість пожеж ставалася з причин підпалу – 18,2%, дещо менше – з необережності – 16,3% і від несправності труб і печей – 13,1% [4, с. 115]. Порівняння аналогічних показників по містах і сільській місцевості наводить на роздуми про те, що сільське населення більше убезпечувало себе від виникнення пожеж (показники 16,3 і 13,1 проти 20,1 і 19,2), але частіше вдавалося до підпалу як до засобу помсти. Однак, варто враховувати і той факт, що владі було вигідно вказувати причиною пожежі саме підпал, так як це знімало відповідальність за некваліфіковані дії пожежних, відсутність інвентаря чи його незадовільний стан.

На швидке поширення вогняної стихії впливали спосіб та матеріал, що використовували при будівництві житла. В м. Умань станом на 1887 р. нараховувалось 88 кам'яних та 1 595 дерев'яних будівель. Їх кількість хоч і була мізерною (лише 5%), проте порівняно з іншими повітовими містами значно більшою. Для прикладу, у м. Черкаси з 3 080 будівель, лише 24 були кам'яними, у м. Звенигородка з 1 659 – 10, в м. Сквирі з 1 454 – 25. В Уманському повіті ситуація була значно гіршою: з

39 457 житлових приміщень кам'яними були лише 102, дерев'яними – 39 187, мазано-глинобитними – 168. В загальному по губернії (без міст), кількість будівель становила 406 289, із них кам'яних – 1 728 (лише 0,4%), дерев'яних – 400 789 (98,7%) і мазано-глинобитних – 3 725 (0,9%). З них 2 288 покритих залізом, черепицею – 2 623, деревом – 18 709, соломною та очеретом – 382 282 [5, с. 51].

Навіть на початку XX ст. ситуація залишалася незмінною. І це не зважаючи на спроби влади змінити підхід селян до будівництва житла та господарських будівель. Циркулярним розпорядженням від 20 липня 1904 року губернаторам Київської, Подільської і Волинської губерній рекомендовано посилити контроль за влаштуванням коминів і димових труб, так як саме їх несправність і призводила до значної кількості пожеж у регіонах. Зазначалося, щоб зобов'язувати населення будувати димарі із вогнетривких матеріалів, таких як, наприклад, цегла. Незначні грошові витрати на її придбання могли б відвести від біди, адже в більшості дахи й далі робилися із дерева, очерету та соломи [6, арк. 2-3]. Однак, традиція будівництва та складне матеріальне становище селян затягували цей процес на роки.

Важливо також враховувати природні та географічні особливості місцевості, які могли впливати на пожежну ситуацію. Зокрема, пожежі від блискавок в містах відбувалися значно рідше. Так у 1881-90 рр. в середньому тільки 1,1% займань сталися через блискавку, в повітах такі пожежі були значно частішими, і показник коливався від 2,6% до 5,8% на рік, в середньому за десятиліття 4,1% [4, с. 115].

Менша кількість займань в містах зумовлювалася також обов'язковими для населення протипожежними заходами безпеки. Одні з таких були затверджені 4 березня 1882 року і містили 32 пункти, що стосувалися заходів убезпечення від вогню. Зокрема, кожна новобудова повинна була мати виїзд на вулицю шириною не менше шести аршин; заборонялось будувати дерев'яні бані на території міста, а в передмісті допускалися лише з дозволу Міської управи. Кузні дозволено влаштовувати лише в кам'яних будівлях з високими цегляними трубами, вкритими металевими сітками. Заборонялося куріння тютюну під час ярмарок, на складах з лісом та легкозаймистими речовинами, а також залишати недопалки у дворах та на вулицях. На подвір'ях та відкритих місцевостях міста не дозволялося складати сіно та соломі в скиртах та снопах. Склади зі смолою, скипидаром, дьогтем, спиртом, льоном, бавовною допускалися лише в кам'яних підвалах із металевими дверима. А на відкритій

місцевості – лише за містом, на відстані не ближче 20 сажнів від будов, на місцях, вказаних Міською управою та з дозволу начальника поліції. Також надавалися інструкції щодо огляду і чищення димових труб та печей, які повинні проводитися в житлах не менше двох разів на місяць, а в готелях, булочних, ковбасних, трактирних та фабричних закладах, харчевнях – раз на тиждень [3, с. 60-68]. Зрозуміло, що дотримання прописаних вимог та заходів якщо й не унеможливили, то принаймні зменшували ризик виникнення займань.

Потрібно віддати належне й роботі міських пожежних частин. Стан багатьох з них, зокрема в м. Умань, можна назвати задовільним з огляду їх технічного оснащення та матеріального забезпечення. Уманська пожежна команда складалася з 28 робітників та 17 коней і за забезпеченістю інвентарем була однією з найкращих в губернії, після Київської, Бердичівської та Черкаської [7, с. 35].

В сільській місцевості ситуація виглядала значно гірше, хоча й на багатьох заводах та у великих економіях, на залізничних станціях були протипожежні засоби. Але через відсутність закону, який зобов'язував би сільські громади утримувати та забезпечувати їх, становище було вкрай небезпечним. Гасіння пожеж у селах здебільшого здійснювалось населенням у вигляді взаємодопомоги та натуральної пожежної повинності. Про оперативність та небайдужість селян до біди свідчать події в м. Буках, де на крик селянина Григорія Сергієнка про пожежу збіглося більше 20 односельців [8, арк. 19]. Забезпечення водою також покладалось на громаду. В селах був розклад чергувань мешканців громади з кіньми та інвентарем. Проте, не маючи навиків боротьби зі стихією, селяни приносили мало користі. Крім того, здебільшого селяни намагалися ухилитися від виконання повинності. Досить часто сторожами були підлітки або люди похилого віку, іноді хворі, особи з інвалідністю, які не могли працювати на полях [2, с. 88].

Кількість пожеж та їх масштабність залежали від сезонності. Так, влітку 1827 року в м. Торговиця Уманського повіту сталася пожежа, в результаті якої згоріло 19 будівель [9, арк. 29]. За зимові місяці 1881-1890 років в Київській губернії було найменше пожеж. На кожні 100 займань на зиму припадало від 14,3 до 18,8, на осінь – від 21,8 до 28,4, на весну – від 20,2 до 32,6, а найбільша кількість пожеж – від 28,0 до 35,8 на сотню займань – припадала на літо. Окрім того, встановлено, що і сила пожеж була різною у різні пори року. Так, найслабшими були зимові пожежі: на 1 займання припадало в середньому 1,2 згорілих двори, осінні пожежі нищили від 1,2 до 1,8 дворів, літні – від

1,6 до 2,2. Найсильнішими виявлялись весняні – від 1,5 до 2,8 згорілих дворів на 1 пожежу [4, с. 106-107]. Так, у 1899 році з усіх пожеж в Київській губернії навесні сталося 605, восени – 542, влітку – 472, взимку – 328.

За вартістю заподіяних збитків сезонність по-

жеж виглядає так: літні спричинили втрати на 1 040 884 руб., осінні – 935 063 руб., весняні – 525 972 руб., зимові – 499 848 руб. Що стосується Уманського повіту, то відповідні дані представимо так: [10, с.184-185]

Назва міста та повіту	Зима			Весна			Літо			Осінь		
	Кількість пожеж	Кількість згорілих будівель	Вартість збитків в руб.	Кількість пожеж	Кількість згорілих будівель	Вартість збитків в руб.	Кількість пожеж	Кількість згорілих будівель	Вартість збитків в руб.	Кількість пожеж	Кількість згорілих будівель	Вартість збитків в руб.
м. Умань	3	3	4 500	4	4	1 462	3	3	1 600	2	2	750
Уманський повіт	13	16	5 240	36	32	13 921	27	39	19 782	40	47	36 695

Як видно з наведених даних, по місту найбільша кількість пожеж сталася навесні, а найбільших збитків завдали зимові пожежі. У сільській місцевості найчастіше пожежі відбувалися восени і найбільших збитків завдали саме осінні пожежі. Це значною мірою було пов'язано зі специфікою сільськогосподарських робіт.

Мається на увазі те, що саме в осінні місяці завершувався збір врожаю і до садіб звозили снопи збіжжя та молотили зерно. Тому часто, не лише подвір'я, але й вулиці були вкриті соломою, яка у разі займання чи підпалу ставала причиною швидкого поширення вогню. Так, на Уманщині в останній місяць літа 1888 року сталося 12 пожеж, у вересні – 9, жовтні – 11. А у найхолодніший місяць цього ж року – січень – пожеж було тільки 5. Загалом, у 1888 році в повіті зареєстровано 49 пожеж, 6 смертей від удушення димом, 5 – від опіків, серед жертв було 2 дітей. Причини займань у 19 випадках не вказані, у 12 – підпали, у 8 – невідомі, у 5 – необережне поводження з вогнем, у 4 – неправильне влаштування труб, 1 випадок – блискавка. Завдані населенню Уманського повіту збитки складали від 100 руб. у с. Нова Гребля, де з невідомих причин згорів дах на будинку землевласниці Кондрацької, до 21 111 руб. 95 коп. у с. Кожухівка, де через підпал згоріли сарай, молотильна машина, різне зерно, сіно, солома, майно Ємілія Беляківського. Значними були втрати від пожежі у с. Рогах, де з невідомих причин згорів сарай, 14 коней і різне майно дворянина Владислава Липківського на суму 2 600 руб. У мешканців м. Іваньки від необережного поводження з вогнем згорів дах на

будинку, сарай, різне майно загальною вартістю 2 450 руб. Загальні збитки від пожеж в повіті сягали 57 791 руб. 95 коп., однак в деяких випадках вони не встановлені [11, арк. 30, 122, 140].

Щодо причин займань, то однією з них були підпали. Пожежі в Київській губернії з такої причини у 1870-1874 рр. складали 10,6% від загальної кількості, у наступне п'ятиліття показник зріс до 17,9%, у 1880-1884 рр. він становив 19,7%, а у 1885-1889 рр. – 17,7%. Найбільша кількість підпалів за дане двадцятиріччя припадає на 1881 рік – 22,2% [4, с. 108]. Частина підпалів носила побутовий характер як вияв ненависті, заздрощів між самими селянами і навіть членами сім'ї. Так, 1903 р. в с. Городецьке Уманського повіту за відсутності господаря Платона Ільницького у дворі почала диміти солома. Було встановлено, що підпал здійснила дружина Ільницького, яка через незгоди з чоловіком у такий спосіб вилила злість на нього. У с. Вороному селянка Наталія Коломійцева у якості помсти підпалила дім Федора Коломійця [8, арк. 47, 100].

Щодо встановлення осіб злочинців, то для висунення підозри не завжди доказова база була достатньою, іноді вистачало й свідчень про погрози або ж перебування недалеко від місця злочину. Частіше у відомості не висувались підозри про підпальювача, що свідчило про відсутність свідків чи доказів. Так, 1864 р. у с. Легедзено у дворянина Ковнацького від підпалу згорів дім, що принесло збитків на суму 800 руб., а через 10 днів у цьому ж селі з тієї ж причини згорів двір економії, збитки від чого обчислені у 300 руб. [12, арк. 39-40]. У 1888 р. у с. Паланочка від навмисних дій палія

згоріли клуня і частина сараю селянина Давида Чернеги, що коштувало 300 руб.; у м. Іванька постраждало майно селянина Пилипа Головченка загальною вартістю 275 руб., а у с. Романівка від підпалу згоріли 3 хати, господарські будівлі, зерно в снопах селянина Юрпільського та міщанина Сухаря на суму 3 000 руб. У м. Ладижинка в селянина Трохима Пшеничного згоріло збіжжя у снопах на суму 1 285 руб., в чому звинувачувався селянин Филимон Довгань. У с. Свинарка згоріла хата селянина Івана Котика, а в підпалі звинувачували селянина Аврама Чумакова та міщанина Боруха Рябінова [11, арк. 53, 129, 144, 175].

Підпали варто розглядати не тільки як навмисний злочин, вони могли бути формою протесту проти свавілля землевласників чи роботодавців. Так, восени 1825 року в с. Попівка Уманського повіту в результаті підпалу місцевим юнаком Микитою Пастушенком згоріла винокурня, при чому ним було здійснено 2 спроби [13, арк. 5]. У 1888 р. у м. Тальне згорів дах на будинку і майно міщанина Беніаміна Підгаєцького на суму 125 руб., що було результатом підпалу селянина Івана Палажченка. В с. Безпечна від підпалу згоріли конюшня, сіно, 8 коней, майно поміщика Сусаніна вартістю 4 500 руб. В с. Нова Гребля від підпалу згоріли клуня і різне майно дворянки Марії Косцинської на суму 2 500 руб. [11, арк. 6, 122, 129]. У 1903 р. в с. Поташ згоріла солома дворянина Дравановського, підозрювався у підпалі Василь Мачуський [8, арк. 48]. У кожному з цих випадків заможні люди понесли майнові втрати від дій місцевих мешканців, що могло бути результатом конфлікту між ними.

Зміни в статистику та причини пожеж принесли революційні події 1905-1907 рр., рушійною силою яких було селянство. Його соціальні очікування базувалися на завершенні аграрної революції, скасуванні викупних платежів, передачі землі у власність селян і т.д. Злиденне становище, накопичене невдоволення, гнів поступово набували руйнівних форм, а саме – захоплення поміщицьких земель, руйнування маєтків, супротив владі. Відтак, підпали набирали демонстративного характеру як вияв соціального протесту з боку незахищених верств населення. Протягом 1905 року в губернії сталося 2 469 пожеж, з яких – 136 в містах і 2 333 в повітах. Причинами у 582 випадках, тобто у 24% від загальної кількості, названі саме підпали [14, с. 119]. Такою ж тенденція залишалася і наступного 1906 року (22,3%), протягом якого в губернії сталося 2 748 пожеж, з яких – 194 в містах і 2 554 в повітах, в результаті яких згоріло 4 165 дворів. Сума збитків становила 5 441 435 руб. (876 148

руб. у містах та 4 565 287 руб. у повітах) [15, с. 191]. Кількість пожеж у 1907 році збільшилась порівняно з 1906 роком на 26,6%, кількість згорілих будинків – на 29,9%, сума ж збитків навпаки зменшилася на 20,2%. Пожежі з навмисних дій теж зросли порівняно з минулим роком: якщо в 1906 р. це було 614 випадків, то 1907 р. – 791 (22,7%) [16, с. 193].

Завдані поміщикам збитки в більшості випадків були частково компенсовані, що передбачалося статутами товариств взаємного страхування від вогню [17]. Так, в 1903 р. у с. Харківка Уманського повіту з невідомих причин згоріли 12 000 пудів пшениці, теслярська майстерня, склад, дві клуні, дві конюшні, волівня, сарай, кам'яний двоповерховий магазин, два будинки та інше майно дворянина Януша Іванова Котовича на суму 33 000 руб. Однак, майно землевласника було застрахованим у Варшавському страховому товаристві, зокрема лише пшениця на 11 000 руб. [8, арк. 147]. Наслідки ж пожеж для селян часто мали незворотну дію, адже більшість погорільців уже не могли господарювати так як до нещастя, тому потрапляли ще в більшу залежність від поміщика. Хоча згодом і селяни зрозуміли необхідність страхування свого майна. Так, у м. Торговиця згорів водяний млин селянина Федора Хімчака загальною вартістю 18 000 руб., але він був застрахований в Російському страховому товаристві на 11 100 руб. [8, арк. 124], що частково відшкодувало понесені збитки.

Таким чином, серед основних причин пожеж як побутового явища у повсякденному житті населення Уманщини та й в Київській губернії загалом, можна назвати такі: недостатня державна підтримка створення пожежних команд у сільській місцевості, низький рівень технічного оснащення та матеріального забезпечення уже існуючих міських команд; переважання при будівництві легкозаймистих матеріалів, адже із 406 289 будівель Київської губернії (без міст) 94% були покриті соломомою та очеретом і лише 0,6% – металом, а тому в разі виникнення загорання, вогонь поширювався миттєво. Ще однією причиною виникнення пожеж були підпали: кількість пожеж саме з навмисних дій постійно зростала (від 10,6% у 1870-1874 рр. до 24% у 1905 р.), що дає підстави вважати їх виявом протестних настроїв селянства та їх спробою заявити про своє становище та права.

Окрім того, щорічне природне збільшення чисельності жителів, а разом з тим, зростання густоти населення призводили до збільшення кількості пожеж в губернії. Вона зумовлювалась

і характером економічної діяльності населення краю і особливостями побутових умов проживання. Адже з весни до осені селяни працювали на полях, за межами поселень, де в цей час залишалися лише діти, хворі та люди похилого віку, які не могли самостійно протистояти вогняній стихії. З часом селяни все більше переконувались, що самостійно боротися з вогняним лихом неможливо, тому стали організовувати добровільні пожежні товариства та дружини. Однак, їх формування у селах Київської губернії розпочалося значно пізніше, ніж на Лівобережжі та Півдні України, оскільки велику роль у поширенні цього починання відігравали земства, які з'явилися на Правобережжі лише 1911 р. Та зрештою, саме такі добровільні дружини й відіграли вирішальну роль в організації протипожежної діяльності в регіоні.

Подальші дослідження теми пожеж у повсякденному житті доцільно продовжувати у площині виявлення динаміки цього явища, що дозволить чіткіше визначити його причини на різних етапах історичного розвитку.

Джерела та література

1. Тараненко С. П. Протипожежний захист населених пунктів Південної України в другій половині XIX ст. / С. П. Тараненко // Історичний архів. Наукові студії: 36. наук. пр. – Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 75-78.
2. Томіленко А. Г. Особливості організації пожежної справи в селах Черкащини у другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Г. Томіленко // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – С. 87-90.
3. Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К.: Типография Губернского Правления, 1888. – 152, 110 с.
4. Памятная книжка Киевской губернии на 1892 год: с приложением Адрес-Календаря губернии. – К.: Типо-Литография Губернского Правления, 1909. – XX, 214, 261 с.
5. Сборник сведений по Киевской губернии и адрес-календарь на 1887 год / Сост. В. Г. Мозговой. – К.: Типография Губернского Правления, 1887. – 248, 88 с.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 468.
7. Памятная книжка Киевской губернии на 1899 год / Издание Киевского Губернского Статистического комитета. – К.: Киевская Губернская Типография, 1899. – X, 32, 327 с.
8. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 2(ч1).
9. ЦДІАК України. – Ф. 533. – Оп. 2. – Спр. 210.
10. Памятная книжка Киевской губернии на 1901 год / Издание Киевского Губернского Статистического комитета. – К.: Киевская Губернская Типография, 1900. – VIII, 56, 534, 27 с.
11. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 541. – Спр. 2.
12. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 43. – Спр. 2.
13. ЦДІАК України. – Ф. 485. – Оп. 1. – Спр. 5975.
14. Памятная книжка Киевской губернии на 1907 год / Издание Киевского Губернского Статистического комитета. – К.: Киевская Губернская Типография, 1906. – 274 с.
15. Памятная книжка Киевской губернии на 1908 год. С приложением Адрес-Календаря губернии. – К.: Типо-Литография Губернского Правления, 1908. – XV, 200, 211 с.
16. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год: с приложением Адрес-Календаря губернии. – К.: Типо-Литография Губернского Правления, 1909. – XX, 214, 261 с.
17. Устав Общества взаимного страхования от огня имуществ землевладельцев Киевской, Подольской и Волынской губерний. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1905 – 30 с.